

КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВИЙ МЕХАНІЗМ РЕАЛІЗАЦІЇ МІЖНАРОДНО-ПРАВОВИХ НОРМ В УКРАЇНІ В КОНТЕКСТІ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ МІЖДЕРЖАВНОЇ ІНТЕГРАЦІЇ

Папаяні С.В.,
аспірант

Маріупольський державний університет

Стаття присвячена дослідженню конституційно-правового механізму реалізації міжнародно-правових норм в Україні. Проведено ґрунтовний конституційно-правовий аналіз. Розглядаються особливості правової природи Європейського Союзу. Аналізуються способи імплементації міжнародних договорів у національне законодавство. Особлива увага приділяється проблемам реалізації норм права ЄС у внутрішнє законодавство України. Запропоновано шляхи їх вирішення.

Ключові слова: європейська міждержавна інтеграція, імплементація, конституційно-правовий механізм, модернізація.

Папаяні С.В. / КОНСТИТУЦИОННО-ПРАВОВОЙ МЕХАНИЗМ РЕАЛИЗАЦИИ МЕЖДУНАРОДНО-ПРАВОВЫХ НОРМ В УКРАИНЕ В КОНТЕКСТЕ ЕВРОПЕЙСКОЙ МЕЖГОСУДАРСТВЕННОЙ ИНТЕГРАЦИИ / Мариупольской государственной университет, Украина

Статья посвящена исследованию конституционно-правового механизма реализации международно-правовых норм в Украине. Проведен обстоятельный конституционно-правовой анализ. Рассматриваются особенности правовой природы Европейского Союза. Анализируются способы имплементации международных договоров в национальное законодательство. Отдельное внимание уделяется проблемам реализации норм права ЕС во внутреннее законодательство Украины. Предложены пути их решения.

Ключевые слова: европейская межгосударственная интеграция, имплементация, конституционно-правовой механизм, модернизация.

Papayani S.V. / CONSTITUTIONAL AND LEGAL IMPLEMENTATION MECHANISM OF UKRAINE IN CONTEXT OF EUROPEAN INTERSTATE INTEGRATION / Mariupol state university, Ukraine

The article investigates the constitutional and legal mechanism for implementing international law in Ukraine. The thorough constitutional and legal analysis was conducted. The features of the European Union's the legal nature were examined. It was established that the implementing mechanism of the European Union's law to our country is extremely diverse and includes a number of specific procedures, methods and tools. The author indicates that cooperation between Ukraine and European Union is provided by the Partnership and co-operation agreement between the European communities and their member states, and Ukraine. The article analyzes the implementation ways of international treaties into national legislation. According to the Ukraine's law, there are two ways of implementing the treaty. However, Constitution mechanism of Ukraine as for the implementation of international agreements can't be considered sufficient to preserve constitutional principles inherent in the Ukraine's constitutional order during interaction with supranational law and to ensure the implementation of EU law. The compatibility of draft international agreements should be resolved by legal expertise. The author proposes to formulate a clear definition of the international law status in domestic relations. There is a problem which detected in low level of the Ukraine's constitutional order actual Europeanization. Firstly, it's in the wrong application of European standards in practice. The author also proposes to introduce a constitutional norm of an all-Ukrainian referendum on issues related to Ukraine's accession to the European Union, in signing the contract with the EU membership. As a result, will of the people are provided as the sole bearer of the people's power in the country. It argued the need to establish evidence-based, coherent, well-defined implementation order of the agreement on Ukraine's accession to the European Union. The necessity of the development proposals for amendments to the Constitution that will reflect the most effective constitutional and legal mechanism for the participation in the European Union and will be subject to the application for a long time is highlighted. The author indicates regarding amendments to the Constitution of Ukraine in European integration, they can be made as well before the country's accession to the European Union, as after accession to the EU. A special attention is paid to the use of foreign experience in solving national problems must be balanced. There should be taken into account borrowing international norms and principles without national realities and features, as well as international circumstances can lead to negative consequences.

Key words: European interstate integration, implementation, constitutional and legal mechanism, modernization.

На сучасному етапі державотворення та правотворення в Україні прагнення набуття повноправного членства в Європейському Союзі стає визначальним напрямком правового та суспільно-політичного розвитку нашої держави. Процес конституційної модернізації та перебудови за європейським зразком проходила кожна країна на шляху до набуття членства в Європейському Союзі. Така необхідність обґрунтовується політикою зі збереження однаковості в правозастосуванні, європейської ідентичності, цінностей та принципів, що об'єднують Європу, за умови постійного розширення Союзу та вливання нових країн з різними конституційними традиціями та усталеною практикою сприйняття та усвідомлення права.

Європейська інтеграція чинить вплив в першу чергу на Конституцію будь-якої країни, оскільки вона є юридичною основою правової системи держави. Вища юридична сила норм конституції в жодному разі не оскаржується інститутами ЄС, але, як свідчить практика, співіснування в одному правовому просторі, наднаціональний характер нормативно-правових актів ЄС та вимога їх неухильного виконання, навіть у випадку суперечності з конституційною нормою, може мати наслідком зміну останньої.

У вітчизняній та зарубіжній правовій доктрині висвітлювалася низка питань щодо дії міжнародно-право-

вих норм та їх реалізації в національних правопорядках держав. Серед науковців, які досліджували зазначену проблематику, можна виділити зокрема таких як: М. О. Баймуратов, Дж. Брідж, М. В. Буроменський, В. Г. Буткевич, Ю. О. Волошин, А. С. Гавердовський, Л. М. Ентін, М. О. Куц, Л. В. Луць, А. А. Мойсєєв, О. А. Назаренко, М. О. Раскалєй, Т. М. Серєда, М. І. Ставнійчук, В. Я. Тацій, Б. М. Топорнін, Т. Хартлі, Я. В. Чернопищук, В. М. Шаповал, Ю. С. Шемшученко та ін.

Україна приділяє увагу питанням, пов'язаним з імплементацією норм міжнародного права, з початку свого розвитку як самостійної держави. Вони знайшли відображення вже в Декларації «Про державний суверенітет України» від 16 липня 1990 року [2], згідно якої Україна визнає пріоритет загальновизнаних норм міжнародного права над нормами внутрішньодержавного права. У свою чергу, Закон України «Про дію міжнародних договорів на території України» від 10 грудня 1991 року встановив, що тільки укладені й належним чином ратифіковані Україною міжнародні договори становлять невід'ємну частину національного законодавства України і застосовуються у порядку, передбаченому для норм національного законодавства [10].

На сучасному етапі система національного права держави знаходиться під впливом міжнародного публічного

права та права міждержавних інтеграційних утворень. Організації наддержавного характеру мають право приймати рішення, що є обов'язковими як для самих держав, так і для фізичних та юридичних осіб відповідних держав-учасниць. Такі рішення діють на території держав поряд з національним законодавством [6, с. 125].

В свою чергу, держава забезпечує виконання міжнародно-правових норм всіма владними діями, що знаходяться в її розпорядженні у відповідності з конституційними принципами. У юридичній літературі ця процедура отримала назву імплементація або трансформація, незважаючи на те, що для позначення процесу виконання норм міжнародного права всередині країни за допомогою норм національного права, використовуються ще й такі терміни, як: «здійснення»; «реалізація»; «виконання»; «застосування» [5, с. 133]. Крім того, у міжнародно-правовій практиці ці терміни також використовуються як рівнозначні [11].

В науці європейського права чіткого розмежування між поняттями «гармонізація» та «імплементація» не існує. Термін «гармонізація» застосовується для позначення усіх процесів створення гомогенної правової системи в рамках даної інтеграційної організації. У результаті імплементації нових норм для права держав-членів ЄС, яка відбувається в переважній більшості через прийняття директив, у науці європейського права дістала назву – «модель повної гармонізації» [8, с. 68].

Говорячи про європейську міждержавну інтеграцію, слід зауважити, що Європейському Союзу притаманні багато ознак традиційних міжнародних організацій, проте він містить специфічний механізм, яким передбачено ефективну процедуру імплементації норм права ЄС. Необхідно зауважити, що деякі дослідники не визнають існування міжнародних наднаціональних організацій і вважають ЄС міжнародною організацією з певними специфічними рисами [7, с. 133]. Однак більшість дослідників вважає Європейський Союз міждержавною організацією нового покоління, якій притаманні риси наднаціональності [1, с. 11; 20, с. 185; 21, с. 154]. Отже, не можна погодитись із думкою Т. Хартлі, що правопорядок держав-членів Європейського Союзу в даний час нереально розглядати лише з точки зору їх національного суверенітету. Здійснення державної влади в державах-учасниках ЄС сьогодні зосереджується не лише на національному рівні [20, с. 186].

В процесі взаємодії права Європейського Союзу і національного права важливим також є його пряма дія та верховенство щодо національно-правових норм. Принцип прямої дії має відношення до імплементації, а принцип верховенства права – до набуття чинності правом ЄС. По суті, право Євросоюзу являє собою систему норм, що пов'язує всі держави, які завдяки правовому механізму були трансформовані у національні правові системи даних країн. Для того, щоб Європейський Союз ефективно функціонував та розвивався, право ЄС має бути прийняте однаковою мірою в усіх країнах-членах. Лише тоді буде унеможливлений нерівномірний вплив норм права ЄС у внутрішніх правопорядках його держав-учасниць [22, с. 301].

Як слушно зазначає Т. М. Серєда, різновиди механізму взаємодії норм міжнародного та національного права включають: по-перше, конституційно-правові механізми (тобто конституційно-правові норми та інші правові засоби, що забезпечують узгодження міжнародного та національного права); по-друге, міжнародний механізм імплементації (сукупність засобів реалізації міжнародно-правових норм, що створюються спільними зусиллями держав); по-третє, міжнародний організаційно-правовий механізм імплементації (сукупність міжнародно-правових засобів, що регулюють процес імплементації міждержавних інститутів); по-четверте, внутрішньодержавний організаційно-правовий механізм (комплекс національних правових засобів, що забезпечують імплементацію норм

міжнародного права у внутрішньодержавний правопорядок та державних владних інститутів, що безпосередньо реалізують приписи держави щодо імплементації міжнародних зобов'язань) [13, с. 135-136].

Говорячи про нашу державу, слід зазначити, що верховенство Конституції щодо міжнародних актів встановлено у непрямих формах. В якості приклада слід навести положення ч. 2 ст. 9 Конституції України, згідно з яким «укладення міжнародних договорів, які суперечать Конституції України, можливе лише після внесення відповідних змін до Конституції України» [4].

Загалом, співпраця у сфері законодавства України та Європейського Союзу передбачена ст. 51 Угоди про партнерство і співробітництво між Україною та ЄС (далі – УПС), проте тільки у формі встановлення зобов'язань «докладати максимум зусиль» [16]. Сторони визнають, що зміцнення економічних зв'язків між ними значною мірою залежить від міри зближення існуючого та перспективного українського законодавства із законодавством Союзу. Україна намагається забезпечити, щоб її законодавство поступово було приведено у відповідність до законодавства ЄС.

Слід зазначити, що досвід Європейського Союзу у створенні спільного ринку показує, що необхідна велика міра зближення, але в багатьох сферах і її не завжди достатньо для забезпечення лібералізації. Згідно п. 3 ст. 51 УПС Євросоюз надає Україні належну технічну допомогу для зближення законодавства. Зокрема, може надаватися допомога з обміну експертами, навчання персоналу, надання інформації, особливо стосовно відповідного законодавства, організації семінарів, а також перекладу законодавства ЄС у відповідних секторах [3, с. 104-106].

Проте, в ст. 51 не зазначається план реалізації робіт щодо зближення законодавства, а також відповідні організаційні механізми. Зближення законодавства йде паралельно з реформами, які Україна проводить для забезпечення кращого функціонування ринкової економіки та поступового зближення з ЄС. На нашу думку, для належного функціонування законів слід приділити увагу людським ресурсам та вдосконаленню судової і технічної інфраструктури.

Відповідно до законодавства України існують два способи імплементації міжнародного договору. У першому випадку міжнародний договір ратифікується шляхом надання згоди на його обов'язковість Верховною Радою України. Тоді ратифікований міжнародний договір стає частиною національного законодавства, його норми набувають нормативного загальнообов'язкового характеру, в результаті чого він стає джерелом права, на нього розповсюджується принцип верховенства норм Конституції України та вимога щодо відповідності їй.

У другому випадку міжнародний договір ратифікується не Верховною Радою України, а іншим державним представницьким органом. В такому разі, безпосередньо застосувати норму міжнародного договору не видається можливим, оскільки імплементована за такої процедури, вона не визнається національним законодавством, в іншому випадку пряме застосування такої норми міжнародного договору буде суперечити ч. 1 ст. 9 Конституції України. У зв'язку з цим виникає необхідність в прийнятті національного акту, який здійснить імплементацію положень міжнародного договору.

Виходячи з того, що Конституція держави є актом вищої юридичної сили, слід наголосити, що у разі різного реглантування та необхідності ратифікації міжнародного договору в Конституцію вносяться зміни на зразок норм міжнародного договору. У такому випадку за Конституцією зберігається статус Основного закону держави, а також ієрархія нормативно-правових актів, а у підписанні та виконанні міжнародного договору не існуватиме застережень про його неконституційність. Враховуючи

міжнародно-правову природу права ЄС та обов'язку дотримання країною міжнародного принципу виконаності договорів, передбачається, що виконання правових актів ЄС в Україні відбуватиметься за такою ж ратифікаційною процедурою.

Проте, передбачений ч. 2 ст. 9 Конституції України механізм імплементації міжнародних договорів не може вважатися достатнім для збереження конституційних засад, характерних для конституційного ладу України в процесі взаємодії з наднаціональним правом та для забезпечення імплементації норм права ЄС. Отже, процедура надання згоди на обов'язковість, перевірка на конституційність та виконання правових актів ЄС може бути розроблена шляхом запозичення у якості першооснови існуючого конституційно-правового механізму імплементації міжнародних договорів, вдосконаливши його з урахуванням особливостей стосовно дії та юридичної сили норм права ЄС. На нашу думку, в результаті створення окремого конституційно-правового порядку імплементації договорів з ЄС буде чітко визначено місце актів ЄС в ієрархії нормативно-правових актів України.

Що стосується відповідності проектів міжнародних договорів, це питання, на думку М. О. Раскалей, повинно вирішуватися шляхом правової експертизи. Хоча, в чинному законодавстві України процедури такої експертизи не закріплено. Також не передбачено й перевірки відповідності міжнародних договорів, які не потребують ратифікації Конституції України. В такому випадку, цілком виправданим буде наявність попередньої правової експертизи на предмет відповідності. Це дасть змогу уникнути ситуації, коли порушується принцип *sunt servanda*. Тобто, у разі виникнення колізії між нормативно-правовими актами України та міжнародними договорами [12, с. 12].

На думку О. А. Назаренко, дослідження співвідношення міжнародних договорів України та законодавства нашої держави ускладнюється відсутністю конституційних положень і нормативних актів, які закріплювали б офіційну класифікацію законів України та їх співвідношення з міжнародно-правовими актами [9, с. 151]. Виходячи з цього, вважаємо за необхідне сформулювати чітке визначення статусу міжнародно-правових норм у внутрішньодержавних відносинах, що, в свою чергу, сприятиме зближенню ряду міжнародно-правових та конституційно-правових інститутів.

Слід зазначити, що основоположними цінностями Європейського Союзу, виходячи зі ст. 2 Консолідованої версії Договору про Європейський Союз та Договору про функціонування Європейського Союзу, визнаються повага людської гідності, свобода, демократія, рівність, верховенство права та повага прав людини [19]. Згідно висновку Венеціанської комісії, принцип верховенства права чітко відображено в тексті Основного закону України. Як влучно зазначає В. Я. Тацій, імплементація європейських стандартів у галузі прав людини – важливий напрям правової політики України [15, с. 48]. Отже, Конституція України вже містить спільні з Європою правові цінності. Створення демократичного місцевого самоврядування, а також відведення важливої ролі Конституційному Суду, має сприяти створенню демократичної культури в Україні [23].

Таким чином, можна говорити про значний вміст європейських стандартів у Конституції України. Проте, існує проблема низького рівня фактичної європеїзації конституційного ладу держави. Вона, в першу чергу, полягає у хибному застосування європейських стандартів на практиці.

На думку Я. В. Чернопишук, спектр необхідних конституційних перетворень можна класифікувати наступним чином: 1) процедурний елемент, який передбачає визначення місця правових актів ЄС в ієрархії нормативно-правових актів України; 2) сутнісний елемент, за яким визначається зміст поправок: стосовно участі в Європейському Союзі; стосовно порядку внесення змін до Конституції

України, що походять від обов'язків стосовно членства у ЄС; визначення питання щодо передачі (обмеження) суверенітету; 3) інституційний елемент, за яким визначаються суб'єкти конституціоналізації та чий повноваження також зазнають трансформації в контексті євроінтеграції: Конституційний Суд України (щодо взаємодії з Судом ЄС та тлумачення нормативно-правових актів України з їх відповідності актам ЄС); Верховна Рада України (щодо участі у законотворчому процесі в ЄС); Кабінет Міністрів України (щодо урядових процедур з виконання актів ЄС) [17, с. 202–203].

В свою чергу М. О. Раскалей зазначає, що для ефективної імплементації норм міжнародного права у внутрішнє право держави, вони мають бути досить конкретизовані, з чітким визначенням відповідних прав та обов'язків, а також відповідальністю за їх невиконання [12, с. 13]. Для успішної імплементації важливо, щоб закон відповідав актам вищої юридичної сили та не суперечив іншим законодавчим актам, особливо якщо вони застосовуються в одній сфері. Тому серед основних недоліків правового регулювання в Україні необхідно зазначити відсутність чіткої ієрархії норм міжнародного та внутрішнього права, а також невизначеність місця міжнародних договорів в системі національного законодавства.

Що стосується змін до Конституції України в процесі євроінтеграції, вони можуть бути внесені як перед вступом країни до Європейського Союзу, так і після набуття членства у ЄС. У першому випадку зміни вносяться відповідно до Угоди про асоціацію або приписів, що містяться в Білій Книзі. Якщо процес адаптації законодавства за процесів євроінтеграції потребуватиме внесення змін до розділів, що стосуються зміни конституційного ладу України, то вони мають бути прийняті за результатами їх схвалення на всукраїнському референдумі. У випадку внесення змін до інших розділів Конституції, які не зачіпають зміни конституційного ладу України, застосовується парламентська процедура їх прийняття.

У зв'язку з цим, вважаємо за доцільне запровадити конституційну норму щодо проведення всукраїнського референдуму з питань, які стосуються приєднання України до Європейського Союзу, тобто при підписанні договору з ЄС про набуття членства. В результаті чого забезпечуватиметься волевиявлення народу як єдиного носія влади в країні.

Для остаточного внесення змін обов'язковий висновок Конституційного Суду України щодо відповідності проекту закону про внесення змін до Конституції України вимогам ст. 157 та ст. 158 Конституції України. Висновок Конституційного Суду України щодо певного положення євроінтеграційного законопроекту про внесення змін до Конституції України матиме вирішальне значення для подальшої можливості продовження процедури його трансформації в конституційний припис. У зв'язку з цим, цілком слушною є думка В. М. Шаповала про необхідність додатково передбачити в ст. 157 та ст. 158 Конституції України, а також ст. 62 Закону України «Про Конституційний Суд України» обов'язкове надання Конституційним Судом висновку щодо відповідності проекту закону про внесення змін до Конституції України з питань, що стосуються участі в Європейському Союзі [18, с. 90]. Крім того, необхідно доповнити ст. 150 Конституції України, а також ст. 61 Закону України «Про Конституційний Суд України» юрисдикцією щодо розгляду питань про конституційність актів, що імплементують правові акти ЄС до внутрішнього права України. Так, виконання конституційного контролю не повинно заперечувати реалізацію державою актів ЄС.

Проте, необхідно наголосити на тому, що використання зарубіжного досвіду у вирішенні національних проблем має бути виваженим. Запозичення міжнародних норм і принципів без урахування національних реалій та

особливостей, а також міжнародних обставин, може привести до негативних наслідків.

Таким чином, імплементаційний механізм норм права Європейського Союзу в Україні є надзвичайно різноманітним та включає низку специфічних процедур, прийомів та засобів. Завдяки функціонуванню цього механізму здійснюється впровадження права ЄС шляхом внесення відповідних змін до Конституції або прийняття додаткових конституційних законів. Беручи до уваги зазначене, можна зробити висновок про необхідність створення науково-обґрунтованого, внутрішньо узгодженого, чітко визначеного порядку імплементації угоди про приєднання України до Європейського Союзу. Мова йде не лише про визначення режиму дії одного міжнародного акта, а

після набуття членства цілої регіональної системи права наднаціонального характеру в національній системі права України. Враховуючи міжнародно-правову природу права ЄС та достатньо «гнучкий» механізм імплементації міжнародних договорів, передбачений в ст. 9 Конституції України, такий порядок вбачається конституційно-правовим підґрунтям для розробки в подальшому специфічного механізму імплементації актів ЄС до правової системи України. Отже, оскільки конституціоналізація процесу європейської інтеграції має довгострокову перспективу, необхідно розробити пропозиції змін до Конституції, що відобразатимуть найбільш ефективний конституційно-правовий механізм участі у Європейському Союзі та підлягатимуть застосуванню тривалий час.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гавердовский А. С. Имплементация норм международного права / А. С. Гавердовский. – К. : Вища школа, 1980. – 320 с.
2. Декларация про Державний суверенітет України від 16 липня 1990 року № 55-XII // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1990. – № 31. – Ст. 429.
3. Коментар з питань імплементації Угоди про партнерство і співробітництво між Україною та Європейським Співтовариством / П. Лойтен, А. Висоцький, В. Денисов, Ю. Фосс та ін. – К. : ТАСИС, 1999. – 123 с.
4. Конституція України : Конституція затверджена Законом України від 28 червня 1996 року № 254к/96-ВР (із змін., внесеними згідно із Законом України від 01 лютого 2011 року № 2952-VI (2952-17) // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141 ; 2011. – № 10. – Ст. 68.
5. Куц М. О. Про особливості тлумачення терміна «імплементація» / М. О. Куц // Часопис Київського університету права. – 2010. – № 2. – С. 133–138.
6. Луць Л. В. Міждержавна правова система : загальнотеоретичні та міжнародно-правові аспекти / Л. В. Луць // Вісник Львівського університету. Серія : Міжнародні відносини. – 2001. – Вип. 5. – С. 122–128.
7. Луць Л. А. Сучасні правові системи світу : навч. посіб. / Л. А. Луць. – Львів : Юридичний ф-т Львів. нац. ун-ту імені І. Франка, 2003. – 234 с.
8. Моисеев А. А. Надгосударственность в международном праве / А. А. Моисеев // Государство и право. – М. : Наука, 2007. – № 8. – С. 67–73.
9. Назаренко О. А. Конституційно-правовий статус міжнародних договорів України / О. А. Назаренко // Держава і право. Збірник наукових праць. – 2004. – № 25. – С. 150–154.
10. Про дію міжнародних договорів на території України : Закон України від 10 грудня 1991 року 1906-IV // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 10. – Ст. 137.
11. Про ратифікацію Віденської конвенції про право міжнародних договорів 1969 року : Указ Президії Верховної Ради УРСР від 14 травня 1986 року // Відомості Верховної Ради України. – 1986. – № 17. – Ст. 343.
12. Раскалей М. О. Імплементація як засіб узгодження норм міжнародного та внутрішньодержавного права України / М. О. Раскалей // Віче. – 2010. – № 24. – С. 12–13.
13. Середя Т. М. Практика Європейського суду з прав людини як джерело судового правозастосування / Т. М. Середя // «Вісник Вищої ради юстиції». – 2013. – № 1 (13). – С. 134–141.
14. Ставнійчук М. І. Окремі проблеми новітнього конституційного процесу у світлі висновків європейської комісії «За демократію через право» (Венеціанська комісія) / М. І. Ставнійчук // Право України. – 2012. – № 8. – С. 146–153.
15. Тацій В. Я. Імплементація європейських стандартів у галузі прав людини – важливий напрям правової політики України / В. Я. Тацій // Право України. – 2010. – № 10. – С. 48–59.
16. Угода про партнерство і співробітництво між Україною і Європейським співтовариством та їх державами-членами [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/998_012.
17. Чернопищук Я. В. Конституціоналізація процесу європейської інтеграції України : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.02 / Я. В. Чернопищук. – Одеса, 2012. – 259 с.
18. Шаповал В. М. Конституція і міжнародне право : до питання про взаємозв'язок і взаємовплив / В. М. Шаповал // Право України. – 2009. – № 7. – С. 88–94.
19. Consolidated versions of the Treaty on European Union and the Treaty on the Functioning of the European Union [Електронний ресурс] / Official Journal of European Union. – Notice No 2008/C 115/01. – Volume 51. – 9 May 2008. – Режим доступу : <http://eur-lex.europa.eu/en/treaties/index.htm>
20. Hartley T. C. The foundation of European Community Law / T. C. Hartley. – Oxford : University press, 1998. – 4th ed. – 495 p.
21. Hey P. Federalism and Supranational Organizations. Patterns for New Legal Structures / P. Hey // Urbana & London : University of Illinois Press, 1966. – 335 p.
22. Lasok D. Law and Institutions of the European Communities / D. Lasok, J. W. Bridge. – London : Butterworths, 1987. – 4th ed. – 513 p.
23. Opinion On The Constitution Of Ukraine adopted by the Commission at its 30th Plenary Meeting in Venice, on 7-8 March 1997 [Електронний ресурс] / Site of Venice Commission. – Режим доступу : [http://www.venice.coe.int/docs/1997/CDL-INF\(1997\)002-e.pdf](http://www.venice.coe.int/docs/1997/CDL-INF(1997)002-e.pdf)